

6. Коробка Н. И. Терещенко, Александр Васильевич. *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона*. Т. XXXIIа: Тай–Термиты, 1901. С. 955.
7. Лучик В. В. Етимологічний словник топонімів України / відп. ред. В. Г. Скляренко. Київ: ВЦ «Академія», 2014. 544 с.
8. Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской Епархии. Церкви и приходы прошедшего XXVIII столетия. Вып. 2. Нынешние уезды: Бахмутский, Славяносербский, Ростовский на Дону, Александровский и Мариупольский. Екатеринослав: Тип. Я. М. Чаусского, 1880. 373 с.
9. Пірко В. О. Джерела до історії населених пунктів Донеччини XVI–XVIII ст. Донецьк, 2009. 164 с.
10. План Бахмутского городского уезда с показанием поселенных гусарских рот. Составил премьер-майор П. Седякин, 1765 р. *РГВИА*. Ф. 846. Оп. 16. Спр. 26036.
11. План Бахмутского уезда с показанием поселенных гусарских рот бывшего полка генерал-майора Депредадовича и полка генерал-поручика Шевича с означением по границе редутов и бекетных караулов. Сочинен 6 декабря дня 1767 году. *РГВИА*. Ф. 846. Оп. 16. Спр. 26037.
12. Российский Государственный архив древних актов (РГАДА). Ф. 350. Оп. 2. Спр. 248. Книга переписная казаков, русских и украинцев – служащих в соляных компаниях Бахмутской провинции, 1748 г.
13. Терещенко А. В. О могилах и каменных бабах на Юге России. *Чтения в императорском обществе истории и древностей Российских при Московском Университете*, 1866. Кн. 4. С. 1–37.
14. Шевченко А. В. Топонимы Горловки (записки учителя-краеведа). Донецк: РИП «Лебедь», 1994. 46 с.
15. Яворницкий Д. И. Вольности запорожских казаков. Санкт-Петербург: Тип. И. Н. Скороходова, 1890. 385 с.
16. Яковенко П. В. 500 топонімів Горлівки. Горлівка: ПП «Видавництво Ліхтар», 2008. 108 с.

ІСТОРІЯ ЗАСЕЛЕННЯ ДОНЕЧЧИНИ ЯК ВАЖЛИВИЙ ЧИННИК ФОРМУВАННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ СХІДНОСТЕПОВИХ УКРАЇНСЬКИХ ГОВІРОК

Загнітко А. П., Клименко Н. Б.

The article deals with the influence of the Donetsk region settlement history on the formation and development of Ukrainian Eastern Steppe dialects. This makes it possible to explain the mosaic spatial behavior of the dialects under study and the peculiarities of heterogeneous dialects functioning, as well as to trace the influence of the ethnic and cultural environment on the formation of Donetsk dialects.

Key words: dialect, dialect features, newly created dialects, settlement history.

Останнім часом східностепові говірки все частіше привертають увагу дослідників як такі, що належать до діалектних масивів пізнього творення й сформувалися на периферії українського діалектного континууму. З 80-х рр. ХХ ст. вчені Донецького діалектологічного осередку активізували роботу з вивчення фонетичної системи, лексики, граматичних особливостей цієї частини степового говору української мови. Зокрема, морфологічні явища східностепових говірок були предметом аналізу в роботах З. Л. Омельченко, флороніми східностепових говірок Північного Приазов'я досліджувала Л. Д. Фроляк, обрядову лексику – В. Ю. Дроботенко, назви одягу – Н. Б. Клименко, географічну апеллятивну лексику Центральної Донеччини – Н. П. Сіденко, назв їжі, напоїв – Н. Г. Загнітко, сільськогосподарську лексику – М. С. Кушмет, синтаксичні особливості – І. С. Білик. Вагомим внеском у вивчення східностепових говірок стала монографія Л. Д. Фроляк «Українські східностепові говірки Донеччини» [10], у якій на підставі генетичної типології східностепових говірок та розгляду різночасових діалектних явищ у мікросистемах різних типів встановлено основні закономірності функціонування говірок Донеччини наприкінці ХХ ст. Дослідження українських східностепових говірок було б неповним без урахування важливих наукових добробків Л. М. Тищенко [7] щодо вивчення південнослобожанських говірок та встановлення межі між ними та східностеповими говірками, і В. О. Дворянкіна, роботи якого розкривають особливості номінативних процесів у лексиці східностепових говірок Південної Донеччини [2].

Усі дослідники східностепових українських говірок неодноразово наголошували на тому, що вивчення таких говорів є особливо актуальним, оскільки дає змогу простежити своєрідність перебігу еволюційних процесів на різних мовних рівнях. Крім того, це дає можливість не тільки докладніше вивчити лексичні, морфологічні, синтаксичні, словотвірні особливості окремих діалектів, але й подолати нерівномірність дослідження українського (а ширше – і слов'янського) діалектного простору.

Такі групи говірок нової формації є цікавими для дослідників ще й тому, що відбивають наслідки активної міждіалектної взаємодії, що колись відбувалися і в старожитніх говорах [1, 7]. Специфіка функціонування та мовні особливості новостворених говірок залежать від їхнього походження та діалектного оточення в нових умовах. Ось чому вивчення діалектних рис таких говірок на різних мовних рівнях надасть змогу пояснити особливості не тільки їхнього розвитку, а й розвитку окремих діалектів та мови загалом.

Як відомо, однією з найхарактерніших рис новостворених говорів є їхня гетерогенність, зумовлена часовою та просторовою нерівномірністю заселення Донеччини носіями різних українських діалектів, а також представниками інших мов. Співіснування в східностеповому діалектному просторі говірок з різ-

ними материнськими діалектними основами спричиняє виникнення таких діалектних особливостей новостворених говорів, як-от значна варіативність мовних одиниць, функціонування великої кількості дублетних назв, що, безперечно, ускладнює диференціацію донецьких говірок. Недарма, на думку дослідників, основними типами просторової поведінки обстежуваних говірок є ареальна мозаїка та мінімальна диференціація [2, 40]. Зокрема, зі 142 карт Атласу побутової лексики східностепових говірок [5, 17] мозаїчну ареальну поведінку аналізованих явищ відбивають 35 (25 %), мінімально здиференційованими є досліджувані говірки на 62 картах (44 %). І тільки на 31 % карт Атласу побутової лексики східностепових говірок можна простежити більш-менш окреслені мікроареали, які ще потребують докладного вивчення.

Виділення таких мікроареалів чи мікрозон (О. В. Дворянкін) є можливим переважно завдяки збереженню архаїчних елементів давніх материнських діалектних основ (частіше середньоаддніпрянських, нижньоаддніпрянських або слобожанських). Однак така просторова характеристика має підкріплюватися не лише значним за обсягом мовним діалектним матеріалом різних тематичних груп (якщо йдеться про лексику), а й історичними відомостями заселення цієї частини українського діалектного континууму.

Без докладного вивчення історії заселення й дозаселення Донецької області складно пояснити не тільки виділення чи окреслення певних мікроареалів, а й навіть ареальну мозаїку, що є одним із основних типів просторової поведінки обстежуваних говірок. Така особливість ареальної характеристики зумовлена передусім неоднорідністю заселення території Донеччини. «Новостворені говори на сході й півдні України і в Росії формувалися на основі південно-східного діалектного типу. У частині новостворених говорів дуже виразно проступають елементи південно-західного, а зрідка й північного (поліського) діалектних типів» [3, 5]. Зокрема, результати аналізу назв одягу східностепових українських говірок засвідчують вплив південно-західного діалектного типу на формування лексичної системи донецьких говірок через наявність назв: *цур'яа, кáпка, горсѣт, дрáгон, нас* тощо. Включення окремих рис південно-західного наріччя не детермінує виділення мікроареалів східностепових говірок, а є лише мозаїчними вкрапленнями на лінгвістичних картах Донецької області. Більш регулярно виявляються риси північного діалектного типу, та вони на лінгвістичній карті також створюють ареальну мозаїку.

Фонетичною особливістю, що зближує говірки досліджуваного регіону з говорами північного наріччя, є передусім рефлексія давнього *о в ненаголошеному складі. Порівняймо: *сóро^ак вторій / сóро^ак трѣт'ій год / ми так по^аго^ар'у-вáли / н'і св'ѣту ж не^а булó / н'і то^ан'іт' н'іч'и^ем / н'і кúшат' н'ѣч'и^его / так у во^айну^а ми / со^алдáти го^алóдни^ейе / руміни го^алóдни^ейе / т'і го^алóдни^ейе / н'ѣмци*

*ix н'є ко^арміл'і по^ашті / у со^орк тр'єт'ім году в апрел'і м'іс'аце мо^аб'іл'із'а-
ци'я / нас у Г'єрм'ан'їю / дв'ац'ат' ч'єтв'ортий год / дв'ац'ат' п'ятый год
ро^ажд'єн'їа д'євч'ат' / по во^ас'ємн'ац'ат' год / по^ав'єстка / при^єн'єсл'і / по^ал'і-
ц'їа тут бул'а / при^єн'єсл'і по^ав'єстку м'єн'є / шоб' іа на три дн'а вз'ал'а про^ад'ук-
ти с собо'й / і вс'о / і о^ад'єлас'а / н'є дай Б'оже //* (с. Златоустівка Волноваського району Донецької області). Такі говірки кваліфікуємо як «акаючі» говірки До-
неччини з північноукраїнською основою. Однак, «акання», притаманне частині
східностепових говірок, може бути різним. Л. Д. Фроляк виділяє два типи «ака-
ючих» говірок: «1) говірки з північноукраїнською основою, напр., говірка
с. Георгіївки Мар'їнського району; 2) з південноросійською основою, наприклад,
говірка смт Седове Новоазовського району. Зауважимо, що, говорячи про пів-
денноросійську генетичну основу говірок названого типу, маємо на увазі не го-
вірки російської мови, а їхню сучасну континуацію у межах українського степо-
вого говору» [8, с. 42]. Отже, врахування історії заселення Донецького краю є
неодмінною умовою для об'єктивного вивчення східностепових українських
говірок та з'ясування особливостей формування новостворених говорів загалом.

Не можна не згадати й про вторинний характер заселення досліджуваної
частини українського діалектного простору, про що можемо дізнатися передусім
з історичних джерел, які допомагають діалектологам встановити генезу ново-
створеної говірки. Тільки у такий спосіб можемо наблизитися до розв'язання
питання формування й збереження рис неоднорідних говірок і співвідношення
їх з материнськими діалектними основами. «Переселенські хвилі йшли безпосе-
редньо з Полтавщини, Чернігівщини й південної Київщини, а також опосеред-
ковано двома шляхами: через Слобожанщину і Південний Степ. Інша, менша
хвиля переселенців надходила з Курщини та Белгородщини. Як наслідок, за по-
ходженням і ступенем однорідності маємо кілька типів мікросоціумів. Це мікро-
соціуми та їхні говірки гомогенного характеру (середньонадніпряньського та
північноукраїнського походження) та гетерогенного характеру таких основних
типів: середньонадніпряньська + лівобережнополіська; середньонадніпряньська +
подільська; середньонадніпряньська + волинська; середньонадніпряньська + пів-
нічнослобожанська та мікросоціуми новітнього формування з найменшим сту-
пенем однорідності, які склалися з носіїв різних за походженням говірок у
XX ст.» [9, 12]. До говірок гомогенного характеру зараховуємо й східностепові
говірки, що є континуантами слобожанських українських говірок (наприклад,
говірка с. Добропілля Добропільського району).

Саме історія заселення Донеччини сприяє встановленню діалектної основи,
на якій сформувалися східностепові говірки. Зокрема, В. М. Кабузан зазначав,
що в заселенні цієї території брали участь представники різних народів: україн-
ці, росіяни, молдавани, болгары, серби, німці та інші, причому нерідко представ-

ники різних етнічних груп жили в одному населеному пункті. Однак, за даними В. М. Кабузана, переважна більшість поселян прибула з Лівобережної України (Чернігівської та Полтавської областей), що визначило переважання українців у цьому регіоні [4, 4]. Відповідно основа творення донецьких говірок, безумовно, українська, що підтверджено й різними діалектологічними дослідженнями мовлення Донеччини.

В. О. Пірко наголошував, що тільки «у другій половині XIX ст. внаслідок індустріалізації Донбасу посилюється притік до краю російського населення. Пояснюється це різними факторами. По-перше, місцеве українське населення було значно краще забезпечене землею, ніж у сусідніх російських губерніях. По-друге, з прокладання Московсько-Азовської залізниці населення центральних губерній Росії мало більш тісні зв'язки з Донбасом, ніж з іншими українськими губерніями, за винятком Харківської» [6, 13]. Саме тому урбаністичні центри на Сході України виявилися зросійщеними, тоді як село було й залишається україномовним. В. О. Пірко наводить переконливі свідчення Першого всеросійського перепису населення 1897 р. «Якщо по Катеринославській губернії україномовне населення становило майже 70 %, а російськомовне – 17,3 %, то у промисловому Бахмутському повіті відповідно 58,2 % і 31,2 %» [6, 14].

Не беручи під сумнів українську основу східностепових говірок Донеччини, потрібно врахувати й вплив різномовних переселенців, представників інших національних груп. З'ясування особливостей поліетнічної ситуації також потребує історичної довідки й не обмежується врахуванням самоідентифікації носіїв говірки, усвідомленням приналежності їх до певної етнічної групи. Саме такий шлях дослідження мовних явищ новостворених діалектів дає змогу обґрунтувати наявність специфічних структурних компонентів у східностепових говірках. Наприклад, внаслідок тісного контактування українських обстежуваних говірок з говірками інших мов серед донецьких назв їжі зафіксовано такі слова, як-от: *ар'йán*, *каймáк* (*кал'ма́к*), *каті́к*, *кубе^лтé*, *шуму́ш* (*шаму́ша*, *суму́ш*), *катлама́*, що на сьогодні вже є питомими елементами досліджуваних українських говірок.

Отже, різнопланове вивчення східностепових говірок неможливе без урахування історичних відомостей щодо заселення Донецького краю. Використання інформації про колонізацію територій, на яких утворилися новостворені говори, дає змогу пояснити мозаїчну просторову поведінку досліджуваних говірок, розглянути питання збереження діалектних рис змішуваних говірок, простежити вплив етнічно-культурного середовища, у якому відбувалося формування східностепових говірок Донеччини. Саме історія пізнього заселення й дозаселення Донецької області підтверджує висновки діалектологів про становлення й діалектні особливості обстежуваних говірок, що і за історичними даними, і за мовними характеристиками є невід'ємною частиною українського діалектного континууму.

Джерела та література

1. Баранникова Л. И. Говоры территории позднего заселения и проблема методов их изучения. *Проблемы изучения русских говоров вторичного образования: сб. науч. тр.* Кемерово: Кемеров. гос. ун-т, 1983. С. 3–11.
2. Дворянкін В. О. Принципи картографування в «Лінгвістичному атласі лексики на позначення рис людини в українських східноstepових говірках Південної Донеччини». *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія». Серія: Філологія. Мовознавство.* Вип. 266. Т. 278. Миколаїв, 2016. С. 39–45.
3. Жилко Ф. Т. Деякі питання лінгвогеографічного аспекту в українській діалектології. *Праці X Респ. діал. наради.* Київ: Наук. думка, 1961. С. 3–16.
4. Кабузан В. М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX века (1719–1858 гг.). Москва: Наука, 1976. 306 с.
5. Клименко Н. Б. Назви одягу в східноstepових говірках Донеччини: автореф. дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.01 Українська мова. Донецьк, 2001. 19 с.
6. Пірко В. О. З історії заселення Донецького краю. *Східноstepові українські говірки.* Донецьк: ДонДУ, 1998. 114 с.
7. Тищенко Л. М. Ареалогія побутової лексики південнослобожанських говірок. *Вісник Луганського державного університету ім. Тараса Шевченка. Філологічні науки.* 2001. № 12. С. 24–30.
8. Фроляк Л. Д. Акаючі говірки Донеччини. *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. № 572. Серія Філологія.* Вип. 36. Харків, 2002. С. 41–51.
9. Фроляк Л. Д. Етномовні факти в основі генетичної класифікації новостворених східноstepових говірок. *Діалектологічні студії. Мова і культура /* відп. ред. П. Гриценко, Н. Хобзей. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2003. С. 11–21.
10. Фроляк Л. Д. Українські східноstepові говірки Донеччини: монографія. Дрогобич: Просвіт, 2013. 400 с.

КОЛОНІЗАЦІЯ СЕРЕДНЬОГО ПОДІНЦІВ'Я ДОНЕЧЧИНИ В XIV–XVII СТ.: ПОЧАТОК, ПРИЧИНИ, ЕТАПИ

Жук В. С.

The author tries to analyze the causes and the stages of colonization of the middle Podintsiiv'ya by the state of Moscow. It is shown the process of land settlement in the modern south of Donetsk region beginning with the first settlements such as Tor, Makiv, Raygorodok and Yampil.

Key words: *colonization, Podintsiiv'ya, Cherkasy, outposts, cossacks, Wild field.*